

ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ У ПОБУЖЖІ

Стаття розкриває деякі сторони гайдамацького руху на півдні Правобережної України, а саме – у Побужжі. Тут, на землях, що належали Бугогардівській паланці Коша Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.) групували та діяли окремі загони гайдамаків. Головні бази гайдамаків знаходилися на Мигійському острові, в Вербовій, Балацькій, Романовій балках, в урочищі Корабельному та інших місцях Побужжя.

Наведені в публікації деякі архівні документи й уривки деяких з них свідчать про те, що гайдамацький рух на Побужжі становив неабияку загрозу для правлячих кіл Російської імперії, Польщі та Османської імперії, кордонами яких були оточені землі Коша Нової Запорозької Січі. Об'єднаними зусиллями військ Російської імперії та Польщі гайдамацький рух на Побужжі було ліквідовано.

Ключові слова: гайдамацький рух, Побужжя, Бугогардівська паланка, Миколаївщина, козацтво.

Vasiliy Nikitin

Haydamak's movement in Pobuzhiye

The article reveals some aspects of the Haidamak's movement in the south of the Right-Bank Ukraine, namely, in Pobuzha. Here, on the lands belonging to the Bugogardivska Palanka of Kosh of the Nova Zaporizhs'ka Sich (1734–1775), Separate detachments of Haidamaks were grouped and operated. The main bases of the Haidamaks were on the Island of Migeia, in the Verbova, Balatskaya, Romanova balkas, in the Korabelnyi tract and other places in Pobuzha.

The archival documents and excerpts from some of them cited in the publication indicate that the Haidamak's movement in Pobuzha constituted a serious threat to the ruling circles of the Russian Empire, Poland and the Ottoman Empire, whose borders surrounded the lands of Kosha Nova Zaporizhska Sich. By combined efforts of the troops of the Russian Empire and Poland, the Haydamak's movement in Pobuzha was liquidated.

Key words: Haidamak's movement, Pobuzha, Bugogardivska Palanka, Mykolayiv region, Cossacks.

Василий Никитин

Гайдамацкое движение в Побужье

Статья раскрывает некоторые стороны гайдамацкого движения на юге Правобережной Украины, а именно – в Побужье. Здесь, на землях, принадлежавших Бугогардовской паланке Коша Новой Запорожской Сечи (1734–1775 гг.) группировались и действовали отдельные отряды гайдамаков. Главные базы гайдамаков находились на Мигейском острове, в Вербовой, Балацкой, Романовой балках, в урочище Корабельном и других местах Побужья.

Приведенные в публикации некоторые архивные документы и отрывки некоторых из них свидетельствуют о том, что гайдамацкое движение на Побужье составляло серьезную угрозу для правящих кругов Российской империи, Польши и Османской империи, границами которых были окружены земли Коша Новой Запорожской Сечи. Объединенными усилиями войск Российской империи и Польши гайдамацкое движение на Побужье было ликвидировано.

Ключевые слова: гайдамацкое движение, Побужье, Бугогардовская паланка, Николаевщина, казачество.

Минуло 250 років з того часу, коли на Україні у 1768 р. вибухнуло селянсько-козацьке повстання під проводом козаків Максима Залізняка та Івана Гонти, яке увійшло в історію під назвою Коліївщина¹.

Місцевість, на теренах якої відбувалися деякі події гайдамацького руху, у тому числі і

Коліївщини, була у XVIII ст. зайнята Бугогардівською паланкою Коша Нової Запорозької Січі (1734–1775 рр.), що займала північну частину сучасної Миколаївської області.

Ці землі завжди являли собою ласий кушень для тих держав, що їх оточували. А це були Росія з півночі з так званою Новосербією, з

¹ Від польського kolejny – черговий, чергова [варта]. У другій половині XVIII ст. на Правобережній Україні шляхта та її піддані відбували різні сторожові повинності по черзі, причому, були цілі розряди таких чергових сторожів, що приписувалися до якоїсь території та являли собою неначе синонім слова «козацтво». Крім цього, є й інші трактування цієї назви гайдамацького руху.

заходу – Польща та Оттоманська імперія, з півдня – Кримське ханство та Єдісанська й Ечикульська ногайські орди, що кочували степами Північного Причорномор'я. Лівобережна Україна тоді вже входила до складу Російської імперії, хоч і являла собою своєрідну автономію. Ось чому за ці багатющі землі протягом століть, та особливо у XVIII ст., весь час точилася боротьба. І незважаючи на те, що ці землі входили до Запоріжжя і на них поступово виникали різні оселі (зимівники, курені, маєтки, городки, форпости, пасіки тощо), вищезгадані держави продовжували зазіхати на них. Селянство, що проживало на цих землях, дуже потерпало від різного роду утисків, експлуатації праці, всілякого приниження та глумління польськими панами, російською стороною, татарами-ногаями та турками, які іноді подавалися збройними загонами до території Дніпровського Правобережжя і нищили не тільки оселі, а й селянство. Жорстокість пануючих і постійні знущання над біднішими верствами населення, насильницьке поширення уніатства супроти православ'я – все це разом спричиняло різного роду скарги та збройні виступи страждаючого населення Правобережжя².

Події, що відбувалися на землях Вольностей Запорозьких, не обминали території Бугогардівської паланки. Торкаючись цих подій, що являли собою селянсько-гайдамацькі виступи на Дніпровському Правобережжі, В. Антонович поділяє їх на три етапи, або, як він зазначає, моменти. Перший етап пов'язаний з повстанням Верлана у 1734 р., другий етап пов'язаний з повстанням селян у 1750 р., які тікали від кріпацтва та приєдналися до

гайдамаків, а третій – відомий під назвою Коліївщини – 1768 р.³

Та ще напередодні зародження Нової січі у 1733 р., користуючись тим, що у Польщі почалася боротьба за владу між прихильниками князя саксонського Августа III та прихильниками колишнього польського короля Станіслава Лещинського, російські війська вступили на територію Правобережної України, маючи намір вигнати останнього з Польщі. Козаки також взяли участь у цій справі. Та згодом селянство, побачивши, що об'єднані сили російських військ і козаків громлять польську шляхту, теж потягнулось до збройних виступів і, незабаром, почалося широкомасштабне повстання⁴.

Це повстання очолив старшина двірських козаків князя Любомирського Верлан, який з часом прийняв титул полковника. До нього приєднався Сава Чалий (Чаленко), що став одним з ватажків селянсько-гайдамацького руху та діяв зі своїми загонами на кордонах Польщі, Туреччини та Росії і про якого дослідниками висвітлено більш ніж достатньо⁵. Загони Чалого чисельністю до ста, а то й більше гайдамаків склалися з волохів, циган, поляків і з десятка втікачів-запорожців, яких приховував бугогардівський полковник Василь Пхайко⁶, за що вдячні козаки нагороджували його хабарами⁷.

Як стверджував гайдамака Василь Тумка, гайдамацькі загони напередодні формувалися у Запорозькому Гарді, а потім йшли до Савки Чалого й інших загонів, які діяли на польській території, розорюючи маєтки і села і переслідуючи шляхту. За наказом кошового отамана гардовий полковник Василь Пхайко шукав Савку Чалого, але не знайшов. У 1734 р. гайда-

² Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20-60 рр. XVIII ст. / О. П. Лола. – К., 1965. – С. 23-38; Ефименко А. Южная Русь / А. Ефименко. – СПб, 1905. – Т. 1. – С. 132; Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Одесса, 1885. – Ч. 2. – С. 103-112; Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорізьке / А. Кащенко. – К.: «Веселка», 1992. – С. 24-33, 183-184; Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті. – К., 1970. – С. 130-140.

³ Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К., 1991. – С. 184-187.

⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К.-Львів, 1913. – С. 446; Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К.: «Дніпрова хвиля», Мюнхен, 1992. – Т. 2. – С. 254; Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К., 1992. – Т. 2. – С. 148-149.

⁵ Скальковский А. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 112-116, 308; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. С. 160-162; Дорошенко Д. Вказ. твір. – С. 254; Кащенко А. Вказ. пр. – С. 195-198; К биографии Саввы Чалого // Киевская старина. – № 8. – К., 1892. – С. 259-262; Щербина В. Савва Чаленко и Игнат Гольий / В. Щербина // Киевская старина. – № 10. – К., 1891. – С. 119-122.

⁶ Скальковский А. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 113.

⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті. – К., 1970. – С. 76.

маки Чалого напали на грецьких купців і пограбували їх⁸. Та коли київський генерал-губернатор граф Вейсбах у 1735 р. наказав Кошу Нової Січі зібрати інформацію про дії гайдамаки Чалого, який більше двадцяти років наводив жах на території польської України та називав себе не інакше як «дійсним представником війська Запорозького», то Кіш пояснив, що Савка Чалий став зрадником запорозьких козаків і найманцем польської шляхти⁹. Він наприкінці 1736 р. прийшов до польського регіментаря Маніковського і присягнув на вірність короні Речі Посполитої і був призначений полковником¹⁰. Починаючи з 1737 р., Чалий «почав ловити гайдамаків і чинити, ганяючись за ними по запорізьких землях, великі шкоди вже не тільки гайдамакам, а навіть Війську Запорозькому... З полком найманого польського війська він стояв у Немирові і звідти без жалю вистежував і громив ватаги своїх бувших товаришів¹¹, а коли ті одного разу (у 1740 р.) почали тікати на Запоріжжя, то він... вскочив слідом за гайдамаками з полком поляків та волохів у запорізькі землі, розігнав команду Бугогардівської паланки, спалив церкву, зимівники і самий гард – дерев'яні споруди – греблі між порогами для ловлі риби»¹².

Однак, вже восени 1734 р. загони Верлана були розгромлені, і їх залишки та поодинокі запорожці ховалися понад Південним Бугом по байраках Запоріжжя.

Але з 1736 р. відновлюються гайдамацькі походи на чолі з Савою Чалим, Матвієм Гривою, Іваном Медвідем, Харком і Гнатом Голим. Останньому належить честь покарання за зраду запорозької справи Савою Чалим. Як стверджують деякі дослідники¹³, у грудні 1741 р. Чалого було покарано Гнатом Голим з товаришами, які «поранили його списками і, захопив-

ши живого у бранці, привезли у Січ, а там військовий суд засудив його до смертної кари, і Саву Чалого козаки забили киями»¹⁴, хоча деякі документи свідчать про інше. «В 1741 году называемой Игнатко с другими козаками и гайдамаками, приехав в дом полковника Савки, находящегося в службе у великого коронного гетьмана, упомянутого полковника мучительски умертвили и весь дом ограбили ценою на восемьдесят тысяч польских гульденов»¹⁵.

Д. Мордовцев також говорить про долю бугогардівського полковника Василя Пхайка, якого запорозький суд звинуватив як посібника Савки Чалого у його бугогардівських похищеннях і засудив на важкі роботи¹⁶.

Коли було страчено Чалого, польські пани заради помсти почали переслідувати загін Гната Голого та, не здогнавши його вдруге, напали на Запорізький Гард у 1742 р. У цей час гардовий полковник був на Інгулі. І поляки стратили там трьох козаків, чотирьох поранили, інших полонили, а зимівник полковника порушили, а гардовських худобу і коней відігнали до себе¹⁷.

Всі ці події відбувалися на тлі війни, що сталася між Росією та Туреччиною у 1735–40 рр. До складу російських військ входило також і Військо Запорозьке, що наприкінці цієї війни стратило біля 6000 душ чи «біля половини всього годящого до бою товариства»¹⁸.

Після закінчення цієї війни Росія умовою 1739–1740 років передавала Туреччині запорозькі землі на Дніпровському Правобережжі з гирлами річок Мертвоводу, Гнилого Єланця, Інгулу й Інгульця¹⁹, тобто ті землі, що належали до цього території Бугогардівської паланки. І хоча офіційно вони почали належати Туреччині, турки не намагалися їх освоювати, побоюючись нападів запорозьких козаків.

⁸ Гайдамацький рух на Україні в XVIII столітті. – К., 1970. – С. 81–83.

⁹ Скальковский А. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 308.

¹⁰ Щербина В. Указ. соч. – С. 119.

¹¹ Кащенко А. Вказ. пр. – С. 195.

¹² Там само. – С. 197.

¹³ Щербина В. Указ. соч. – С. 119–122: К биографии – С. 259–262.

¹⁴ Кащенко А. Вказ. пр. – С. 197.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.59, оп.1, спр.1798, арк.10.

¹⁶ Мордовцев Д. Гайдамачина. – СПб., 1870. – С. 93.

¹⁷ Скальковский А. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 112; Кащенко А. Вказ. пр. – С. 198.

¹⁸ Кащенко А. Вказ. пр. – С. 196.

¹⁹ Там само; Яворницький Д. І. Вказ. пр. – С. 32–33.

1740 роки відзначалися лише окремими епізодами, що пов'язані були сутичками з поляками та татарами, або нападами гайдамаків і запорожців на маєтки заможних поселенців, або на деяких осіб, що зафіксовано у відповідних документах.

Ось деякі витяги з них, де відображені події, що точилися на території Правобережжя.

«Генваря 20 числа 1743 года... сказывали уманские козаки, что уже де тому недель с три, как послана была из местечка Монастырищ одна польская хоронга на подъезд за гайдамаками и, приехав в Гард и напав ночью временем на сонных, из обретающихся в Гарде для ловления рыбы, запорожских пять козаков закололи, а пять же человек под арест взяли, и будучи де тамо запорожских командиров ранили, которые де убоясь ночного времени, того ж часу ретировались к кошевому в Сечь; а ныне де состоящие в польской Украине в команде региментаря Нитославского польския хоронги на винтер квартирах от запорожских козаков великую имеют предосторожность и для того около тех мест, где оныя хоронги находятся, делают рогатки...»²⁰.

На польській території України та за її межами шляхтичі, поміщики та єзуїти нападали на церковні та похоронні процесії, викидали з трун небіжчиків, віднімали та трошили хрести, здирали образа та Євангелія, грабували у церквах майно, віднімали у населення хліб, худобу, гроші, знущаючи над населенням, забивали під нігті та підпалювали сірники²¹.

Та окремі ватаги гайдамаків, як уже згадувалося, проникали на територію української Польщі та мстилися тим, хто знущався над знедоленим селянством.

Російський уряд в особі київського генерал-губернатора М. Леонтьєва дуже обережно ставився до відносин з Польщею і тому видав 26 квітня 1743 р. Ордер Кошеві про нагляд за пересуванням загонів, посланих від польського війська для затримання гайдамаків, в якому, між іншим, повідомляється: «...А понеже

таковым их полским подездам и объявлением доверивать весьма не надлежит, дабы, усмотря какую-либо оплошность, не могли учинить незапного нападения, того ради вам, гсдну кашевому атаману и всему Войску Запорожскому Низовому, чрез сие зело найкрепше предлагаю от таковых польских команд, как в Запорожской Сечи и в куренях, лежащих в границах ея императорскаго величества, і запорожском Гарду, имеют зело крепкую предосторожность и на их обороты недреманным оком смотреть і во всем поступат по силе прежних моих предложеней неотменно...»²²

Як свідчили офіційні документи «...В нынешнем 1743 г. Правительствующему Сенату доложеном от войска Запорожского низового представлены жалобы... на поляков, что они степь их, лежащую от р. Мертвых вод себе присваивают и в прошлом де году козаков их невинных в Богогардовом уезде трех человек убили и четырёх ранили и полковничий зимовник разорили; они же доносили, что на войсковыя их волюности козацкия из городов польских люди приходят и оседлость чинить позволили...»²³

У травні 1744 р. мешканець містечка Ярлика Ананій Волошин, що примусово проходив службу ротмістром у польських військах, свідчив на допиті в Коші про намір польського загону полковника Якова Білинського напасти на м. Торговицю і Гард під приводом розшуку викрадених у них коней. Білинський власноручно стратив двох козаків з Гарду, а потім, особисто перебуваючи у Гарді, нахабно вимагав у гардового полковника коней, але після того, як полковнику розповіли про страту Білинським козаків, полковник затримав Білинського у Гарді, але той утік до річки Південний Буг, переплив її, але був поранений, знову затриманий і через чотири дні помер²⁴.

Подані нижче витяги з документів доволі яскраво показують, як «...некоторая партия запорожских козаков из живущих на российской Императорской степи, которых место

²⁰ Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767) / А. А. Андриевский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1893. – № XVI. – С. 121.

²¹ Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М., 1842. – Т. 2. – С. 658-660.

²² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – К., 1998. – Т. I. – С. 268.

²³ Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 / А. А. Андриевский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1886. – № XIV. – С. 296.

²⁴ Архів Коша. – Т. I. – С. 268-271.

гардом и Великим Ингулом называется, предержостно осмелились 5 числа сентября ...1745 года чрез границу в королевско-польскую Украину нападение учинить и мою местность или хутор насильно разграбить...» – скаржитесь перебуваючий на польській королівській службі німецький генерал-майор від кавалерії фон Вейсбах, звертаючись до російської імператриці, і називає себе першим німцем, що «*тамо поселиться отважился*» і вважає цю місцевість (хутір на річці Росі між Богуславом і Корсунем) небезпечною тому, що де «*от запорожских козаков, которые по выступлении своем гайдамаками называются, здесь частые нападения чинятся...*»²⁵.

У 1746 р. Кош на ім'я київського генерал-губернатора М. Леонтьєва подає донесення та відомість про кількість страчених поляками козаків і майна, захопленого у них у 1733–1746 роках. І в відомості по роках «*...сколко от прошедшего 733 году, даже по настоящій 746 годъ, козаков Войска Запорожского Низового ляхи повешали. И что в них поотбирали, и какъ оних козаков звали и прозвали, и каких оные били куреней, и с какими оные товарами ходили, а другие за какими нуждами, и где оних повешанно...*»²⁶.

Знуцання над людською гідністю та тортури, якими поляки нівечили спійманих запорозьких козаків або гайдамак і після цього страчували, було для таких катів звичайною справою. Особливо відзначалися ті козаки-запроданці, що пішли на службу до ляхів. Такою постаттю у 1740-ві роки був козак-запроданець Василь Тумка, що «*...те обиды Войску Запорожскому прыключил, прыезжая с Полце, будучи уже тамо козаком*»²⁷.

На такі знущання над населенням гайдамаки разом з запорожцями відповідали рейдами на територію польської України, щоб помститися ляхам, які порушували кордони паланки. Але, як відомо, уряд Російської імперії наказував Кошу та старшині переслідувати і

карати гайдамаків і запорожців, що приєднувалися до гайдамаків.

Місцем, де могли переховуватися гайдамаки та запорожці, пов'язані з ними, вже давно на підозрі у російських урядовців був Бузький Гард і тому найчастіше у наказах, надісланих у Кош, фігурує ця назва.

Серед запорізьких документів зустрічається багато доказів того, що однією з головних баз гайдамацького руху був Мігейський острів, або Мігея, що знаходиться при впадінні невеличкої річки Мігейського Ташлику у р. Південний Буг. На скелях острова й у невеличких печерах, а також у тимчасових спорудах групувалися гайдамаки. Ось чому й доказ – універсал гетьмана Розумовського, що надіслано до Кошу в 1757 р.: «*В бытность польских комиссаров в пограничной комиссии представлено было гетьману, что необузданность гайдамак, собирающихся в Мигейском острове, во многих Польских местах разорения, смертные убийства и отгон из-под Умани татарских и польских 550 лошадей учинила...*»²⁸.

Гайдамаки пильно охороняли свої табори. Коли в 1757 р. команда полковника Мандро наблизилась до Мігейського острова, то «*...не допуская его... выехало из острова четыре человека... и сказали ему, дабы он в остров не въезжал и их не пересматривал*». Мандро так і не наважився напасти на цей табір гайдамаків.

Крім Мігейського острова найбільш відомі гайдамацькі табори розташовувалися у Балацькій, Романковій, Вербовій балках, в урочищі Корабельному й інших²⁹.

Козак Петро Варакута на допиті свідчив, що на початку 1757 року він вступив до гайдамацького загону, який очолював козак Максим Бурило. Загін Бурила почав збиратися в Балацькій балці, а потім пішов до Гарду, де поповнився, як відомо, за рахунок робітників рибних промислів. Після двотижневого перебування у Гарді, за словами Варакути, гайдамаки «*пошли до острова Мигийского, в кото-*

²⁵ Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767) / А. А. Андриевский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – № XVII. – С. 134-136.

²⁶ Архів Коша. – Т. I. – С. 272-274.

²⁷ Архів Коша. – Т. I. – С. 319, 382.

²⁸ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Одесса, 1885. – Ч. 2. – С. 309, 318, 319, 321.

²⁹ Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К., 1957. – С. 388-389.

ром было их собрание до ста человек». Той же Баракута розказував про те, як до табору, що розташований на Мігейському острові, було пригнано 150 баранів, відбитих у татар³⁰.

З інструкції Коша бугогардівському полковнику Д. Стягайлі бачимо, що найбільш укріпленим гайдамацьким табором на Запоріжжі, в якому навіть існували гармати, вважався табір на Мігейському острові. Кош у зв'язку з неприступністю цієї гайдамацької цитаделі, наказував Стягайлі діяти з великою обережністю, для «*проведывания, сколько в том собрания воров есть и с какой стороны пушки имеющиеся поставлены*». Лише після ґрунтового про те повідомлення Стягайло потрібен був непомітно підступити до справи і «*без разглашения, с какой пристойнейше стороны, вооружаясь, не дав им (гайдамакам) приготовить, напал и все что придется отбить и сами же воров стрелять и другие же меры в страх им употреблять*»³¹.

Серед багаточисленних документів архіву Коша Нової Запорозької Січі звертає на себе увагу та обставина, що ворогуючі на той час сторони крали коней і худобу одна в одної. І це було зрозуміло, тому що кордони Бугогардівської паланки якраз займали степові простори, і кінь був чи не єдиним способом швидкого пересування. А у часи воєнних сутичок, наступу, втечі й ін. кінь відігравав неабияку вирішальну роль.

У 1748 р. татари повинні були повернути козакам відігнаний ними п'ятисоткінний табун з Гарду, але не повернули на вимоги козаків та ще й помстилися, знищивши гардівську церкву. І ця справа доволі довго мандрувала у листуванні сторін³².

В 1747 р. до Кошу надійшов ордер київського генерал-губернатора М. Леонтєєва про розшук і повернення коней, грошей і майна, захоплених запорожцями у жителів с. Писарівна (Псярівка) Уманського повіту Брацлавського воєводства та про повернення козаків, польських підданих, які втекли на Запорожжя та приєдналися до гайдамаків, а також реєстри захопленого майна, коней і грошей та коза-

ків-утікачів. У документі йде мова про уманського полковника Костку Артинського, що він і тульчинський полковник Горжевський «*от гардових казаков великую понесли обиду...*».

Ворогуючі сторони за будь-яку ціну намагалися повернути коней (головним чином!) та інше викрадене майно. Тому Станіслав Кость-Артинський наполегливо домагався у Коша та російського уряду повернути коней, майно та гроші чи відшкодувати збитки, заподіяні запорожцями-гайдамаками. При цьому до цих вимог обов'язково подавався реєстр збитків³³. На такі вимоги зі сторони К. Артинського Кош направив йому, у свою чергу, листа про неможливість задовольнити його прохання, а також протест з приводу втрати польською шляхтою у містах і селах Правобережної України російських підданих-запорожців з доданням реєстру козаків, страчених на Правобережжі.

Щодо «претензій», що час від часу надходили з боку запорожців до татар, чи з боку татар до запорожців, чи з боку поляків до козаків, або навпаки, то випадків пограбувань, вбивств, знущань та інших кримінальних справ було безліч, і кожна сторона старалася звинуватити у крамолі іншу. Але для звичайного насельця степів Північного Причорномор'я це було все однаково: його життя та господарська діяльність цілком залежали від стосунків ворогуючих сторін, від випадку.

Нижче наведені випадки щонайхарактерніші та найчастіше зустрічалися у різні роки на теренах Польської України, і тому поданий автором документ тільки як зразок (див. додаток 1).

У степу на території Правобережжя заго-ни запорізьких козаків за наказами Російського уряду вилловлювали гайдамаків і нещадно їх карали. Так, наприклад, капітан Новосіченської фортеці Микита Карамішев від 26 серпня 1747 р. свідчить: «*Войска запорожского казаками поймано в степи к реке Гарду воровских людей четыре человека запорожцев же, кои допросами объявили, что они несколько разного звания купцов, проезжавших в Крым и из Крыму для купеческого промыслу, разбивали*

³⁰ Там само. – С. 389-390.

³¹ Там само. – С. 389.

³² Андрієвский А. А. Материалы – № XVI. – С. 153-156.

и грабили товар, деньги и прочее; и за то сего августа 20 числа из оных грабителей три человека кошевым атаманом с товариством повешено, а четвертый, по их запорожскому обычаю, под виселецею нещадно бит киями...»³⁴.

29 вересня 1747 року кошовий отаман Війська Запорозького Павло Козелецький доповідає київському генерал-губернатору М. Леонтьєву з приводу одержання указу Колегії Іноземних справ про заборону давати притулок гайдамакам: «...Не будучи мы, Запорожское Войско, об тех гайдамаках убежавших з Полци в разние ведомства нашего места, известни, ответствовать вскорости невозможно, а чтоб мы, Войско, об тех гайдамаках подленно могли уведомитя и чтоб отнине впредь приниманы не были, но вовся искореняеми без пощади, о том найкрепчайший приказ к полковнику гардовому послан. И что от него, полковника, в ответ якоби о убежавших с Полци гайдамак получим, то того ж часа к вашему высокопревосходительству ответствовать не применим с покорностию... доносим...»³⁵.

Російський уряд боявся гайдамацьких повстань. Тому він надіслав ще 26 червня 1751 р. суворе розпорядження кошовому отаману війська Запорізького, також козацькій старшині не випускати жодного чоловіка з Січі, а «якщо кому куди треба їхати, то давати йому посвідчення або папшорт з Коша за підписом кошового отамана і з військовою печаткою. А якщо такі знайдуться, що пристають до війська без свідцтва, їх негайно під караулом, куди належно відправляти»³⁶.

Виконуючи наказ російського самодержавства, запорізькі козаки на чолі із старшиною (а вони залежні від імперії й імператриці) всюди вели боротьбу проти гайдамаків, переслідували їх, нищили та розсіювали їх загонами.

Так, наприклад, знаменитий останній гетьман Січі Петро Калнишевський, що був на той час військовим осавулом у 1754 році, переслідуючи гайдамаків, знайшов їх поблизу р. Південний Буг на півострові (може там, де

розташоване м. Миколаїв). Гайдамаки закрилися засіками серед очерету та, незважаючи на те, що мали гармати і вчинили опір, були знищені у більшій частині, а інші – розігнані. Але роком пізніше гайдамаки знов зібралися в загін у 100 чоловік і пограбували польські села та поховалися по балках р. Громоклеї. Всі пошуки кошового Грицька Федорова ні до чого не привели і він мусив був вдатися до мирних засобів. Кілька запорожців-дідів розшукали попід р. Громоклеєю сховище гайдамаків і повели бесіди про те, що їх гетьманів провина була спростована, покарання відпущено, щоб вони повернулися до Війська Запорозького та спокійно жили по куренях. Прохання гайдамаків повернутися до Кошу написав, перебуваючи у гардовій церкві, ієромонах Феодорій, який за всіх і розписався. При поверненні до Кошу, гайдамаки присягнули товариству та розійшлися по куренях³⁷.

На той час, коли у 1768 р. вибухнуло повстання, завдяки зусиллям польських панів та, особливо, конфедератів, польська частина України була втягнута у таку безодню лиха, про яке важко й подумати. «Тоді як череда без пастуха, як осиротіли діти без батька жили українці: хто хотів той і мучив їх».

Одним з прикладів звирячого знуцання поляків над селянами, яких підозрювали у гайдамацькому русі, було те, що бідолахам руки об'язували клоччям, насиченим дьогтем, запалювали і так возили по селах і містечках. Багато старих жителів Західної України пам'ятало покалічених, які просили милостиню. Народ їм не відмовляв і на питання «що це за люди?» відповідали: «не питайте – то люди бували»³⁸.

До Коша з різних місць восени 1768 р. стали надходити донесення про напади гайдамаків на козацькі зимівники. 21 вересня 1768 р. бугогардівський полковник М. Головка повідомляє про неодноразові напади гайдамацького загону під керівництвом якогось Макара на місцеві зимівники. У тому ж рапорті він повідомляв, що козаки його паланки, котрі одержав

³³ Архів Коша. – Т. I. – С. 285-295.

³⁴ Андриевский А. А. Дела – С. 419-420.

³⁵ Гайдамацький рух. – С. 118-119.

³⁶ Лола О. П. Вказ. пр. – С. 86.

³⁷ Скальковский А. Указ. соч. – Ч. 2. – С. 152-154.

³⁸ Шульгин А. Очерк коливищины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов / А. Шульгин // Киевская старина. – Т. XXX. – К., 1890. – С. 13.

ли наказ про прибуття до військової команди «*пренебрегши приказ ваш, отказались в намереваемой нами собратись объездки*». Таким чином, козаки відмовлялися входити до складу каральних загонів по боротьбі з гайдамаками³⁹.

Деякі гайдамацькі загопи діяли дуже довго. Наприклад, протягом п'ятнадцяти років (1768–1783 рр.) діяв загін Семена Гаркуші, що не вбивав заможних власників майна, а лише забирав це майно і гроші та розподіляв їх між бідними⁴⁰.

Прогноївський полковник Федір Великий 21 серпня 1768 р. доповів Кошу про напад козаків на його паланку. Козаки, як стверджував полковник, «*...гвалтом набежали на паланку з ножами и дручьем*», розбили двері в'язнів, серед яких був відомий гайдамака Микита Головатий. Тієї ж ночі, оточивши паланкове правління, козаки кілька разів його обстрілювали. Вони «*разом до пяти ночным временем, пришед против паланки и оседав в очерете, ружья зарядивши пулями, повз паланку пальбу пулями через всю ночь*»⁴¹.

Під час Коліївщини Залізник і Гонти твердили, що вони «*прийшли обновити козацтво і прогнати всіх панів в Україні*». Та цього здійснити не вдалося, тому що гайдамацький рух під назвою Коліївщина був придушений об'єднаними силами Польщі та Росії⁴².

Залізняка, як підданого Росії разом з іншими 70 гайдамаками 12 вересня 1768 р. «*с пристойным конвоем на подводах*» відправили в Орловську слободу на берег річки Південний Буг для покарання. Для того, щоб «*быть тому позорищу очевидным свидетелем*», були запрошені воєвода Балти та голтянський каймакан. Після проголошення умовного смертного вироку, Залізнику було нанесено 150 ударів батою, вирвані ніздрі та проведено таврування, а потім заслано на вічну каторгу у Нерчинськ⁴³.

А Гонту, як підданого Польщі, разом із сотнями інших гайдамаків, судили та катували

польська шляхта зовсім по-іншому. Про останні часи Гонти розповідає у своєму творі «Історія України-Русі» Микола Аркас⁴⁴.

Незважаючи на те, що рух Коліївщини було задушено, а у 1775 році зліквідовано Нову Запорозьку Січ, деякі загопи гайдамаків продовжували діяти. Документ (див. додаток 2), що нижче приводиться, підтверджує це. Автором його є сумнозвісний генерал Текелій, той, хто за наказом Катерини II зруйнував Січ.

Отже життя у ті часи, як свідчать документи, було дуже насичене різного роду подіями і кожній людині доводилось як-то виживати серед суворих і жорстких і часто-густо кривавих обставин. Можливо, такі явища як гайдамацький рух і справді був дуже жорстокий, але на сьогодні це явище може бути виправдане знущаннями та тортурами над українським народом, який терпляче все це зносив. І тут доречно згадати держслужбовця Російської імперії історика А. А. Скальковського, який багато працював над документами Коша Нової Запорозької Січі і тому в своєму творі «*Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730–1823*» пізніше вимушений був визнати, що український народ негативно ставився до російської імператорської влади: «*...запорожцы 1) не признавали прав Империи не только на земли, последними победами приобретенныя, но и на занятые давно селениями Новороссийской губернии; 2) противились и угрожали смертью офицерам, присланным для межевания земель Новороссийских и там заводили свои собственные зимовники и туда для поселения вводили жителей обоого пола из полков Гусарского и пикинерного (до 8000 человек), или переманивали крестьян и казаков Малороссийских для заведения своих сел и земледелия, так что у них находилось до 50 тысяч поселян, им принадлежащих... 4) мешали заводять деревни на землях между Бугом и Днепром...*»⁴⁵.

250 років Коліївщини вкотре актуалізує кардинально різні підходи до цієї історичної події.

³⁹ Голобуцький В. А. Вказ. пр. – С. 404-405.

⁴⁰ Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші // УІЖ. – 1990. – № 2, № 10-11. – С. 144, 119-127.

⁴¹ Голобуцький В. А. Вказ. пр. – С. 400-401.

⁴² Голобуцький В. А. Запорізька Січ в останні часи свого існування. – К., 1961. – С. 387.

⁴³ Кулаковський В. М. Полум'я гніву народного / В. М. Кулаковський. – К., 1968. – С. 38-44.

⁴⁴ Аркас М. Історія України-Русі / Микола Аркас. – К.: Вища шк., 1990. – С. 346.

⁴⁵ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823 / А. Скальковский. – Одесса, 1836. – С. 118.

Додаток 1

**Рапорт старшини Федора Іванова кошовому отаманові
Якиму Ігнатовичу Малому про затримання його командою гайдамаків,
допит Марка Горкуші та про напади гайдамаків на команду⁴⁶**

Ея імператорскаго величества славного Низового Запорожскаго Войска велможному гідну і високородному и високопочтенншему гідну кошовому Якиму Ігнатовичу, нашему многомилостинному добродееви

ПОКОРНИЙ РЕПОРТЪ

Прошлого августа 27 д. в показанном нам месте при усте Великого Ингула, прибивши того же 29 д. следуячи партиєю понад рекою Богом на косе, прозиваемою Руской, переездили на ту сторону Бога, на косе Волоской с нагайской партией четирма человеки і свиданя імали, кои нагайцы, о благополучіи намъ донося, отехали, а я с партиєю своєю, понад Богом в Станіслав доехавши і обратно в Ингул прибивши, того ж времени отехали вгору реки Бога, где при усте Куцого Яланця сискали вора куреня Поповического Марка Горкушу, болного, при пластунах куренних левушкевских Прокопу Червоноштану, Грицку Башмаченку да рибалках куреня Кисляковскаго Трохиму Сиволапу, Семелу Кию і Федору Шепелю, в коих всех пашпортов не імеется.

Оной же болен воръ в боевом допросе показал так: что я-де на воровство сей осени пошел і биль при реки Бога в острове, кой против усте Великого Яланця, з ворами, кої прозваниями і куреней Івоневскаго – Товмач, Шия, Таранъ і Шульга, Дядковскаго – Кислиця, Незамаївскаго – Шия і Савка, Васюринскаго – Таранецъ, Чабанъ і Волошинъ да Висшестеблевскаго і Минскаго – прозваний запомнелъ. Будучи жъ с оними ворами, своровали по той стороне Бога в нагайскаго чабана пару волов, а большъ нигде ни в каком воровстве не биль, і какъ заболелъ, то вскорости от них сюда, в Яланецъ, пришлоъ. Где по допросе его тамо болного покинули, а больше ничего не показалъ.

Оних же воровъ, яко очень в скритном месте находячихся, да особливо что при той стороне імеется в оних воровъ каюковъ семь, коїхъ взять всячески невозможно, оттудова поехали понад Великимъ Яланцемъ. І, будучи при реки Громоклії нижше Мечета, наехали сумнительних людей человека больше десяти конних, кої куреней: Іраклеевскаго – Опанасъ Чернявский, Левушкевскаго – Олекса Ковбаса, Кисляковскаго – Пехота, а других не усмотрели, і яко в малолюдству, оних переловить всячески било нельзя.

Прошлого ж сентября средних чиселъ, следуячи вгору Богу, панъ асауль войсковий Петро Калнишь приказалъ і мне с командою при немъ ехать в Гардъ, где нас тамо прибариль поболше недеде. А в перевоза при возах толко осталоъ с команди три человека, на которихъ напавъ по злобе гайдамакъ коннихъ Висшестеблеевскаго – Іванко да Василь Чорненкий і Сергеевскаго – Василь Куций, і мало оставленних в перевоза козаков не вирезали, ежели бъ оние бегомъ не спаслись.

Сего ж времени, по полученіи мною от вашей панской велможности приказовъ, за реку Богъ переездить оставилъ, но толко в российской границе поіскъ за ворами і немалое смотрение імею. А без пашпортнихъ какъ на рыбной, такъ і на звериной добичах очень много, что і бумага для переписки оних не станеть. Також прикази і копию вичитавъ, і приказалъ, даби оние в самоскорейшемъ времени в российскую границу переходили безотговорочно, на что уже переходити всцинають і упователно вскорости перейтит могутъ.

Да і в Громоклію сходить по силе приказовъ наряженъ, точию козакам і лошадям в зимномъ времени корму взять нигде, да особливо и в такомъ малолюдству стоятъ очень опасно, почему от вашей панской велможности, просячи, ожидаю наставления, в покорности моей репортую.

⁴⁶ Архів Коша. – Т. III. – С. 730-731.

Вашей панской велможности милостивого моего добродее покорный слуга старшина караульной Федор Иванов с командою.

1754 году, октября 18 д.
Кислякова Балка.

Додаток 2

Лист генерал-поручика П. Текелія до катеринославського намісника про арешт на російсько-турецькому кордоні гайдамацького загону і про переховування гайдамаків жителями прикордонної смуги (1784 р., жовтня 19)⁴⁷

Высокородный и высокопочтенный господин бригадир Екатеринославского наместничества, правитель и кавалер, милостивый государь мой!

Занимающей по р. Бугу донскими полками кордоны господин походной атаман Янов, представля ко мне из числа впадающих з сопротивной стороны населения, вблизи той реки лежація, гайдамак 14 человек: Федора Головка, Василья Бурмагу, Антона Кишинского, Афанасья Белого, Остапа Лету-чего, Якова Лысого, Тимофея Тимошевского, Назара Сандура, Демьяна Коваленка, он же и Криворотой, Тимофея Шепеля, Осипа Заставу, Илью Доманиченка, Федора Манданника и Ивана Тарана, рапортом представляет, что из числа показанных гайдамак первые сем по переходе их на сю сторону р. Буга в партии до нескольких человек обращались 22 числа минувшего сентября в разных поселениях арнаутских грабительствах, а притом и в поворовании на посту Витовского кордона 15 козачьих лошадей и убивстве одного раскольника. Из последовавших для поимки их, и когда посланная от него, Янова, для поимки с есаулом Красновым и хорунжим Шашловым команда, уздав от освобо-дившагося из рук гайдаматских арнаутскаго прапорщика Гремякова о следах сказанных разбойни-ков, их преследовала между Кременчуцкого и Черталского кардонов в самую мрачную и глубокую ночь, причем хотя они и были разбиты, однак кроме раненного из числа их Романа Лысого, вскоре потом умершего. Да уворованных ими в кардоне Витовском казачьих 15 лошадей отнюдь переловить их возможности не имели. Протчих же гайдамаки по крайней... темноте обратились в бег внутрь границы от тамошних селений скрылись в тростниках и других местах, служивших убежи-щем; а на другой день, изыскав следы о их укрывательстве и достиг их, переловили. И в показаниях о своих злодеяниях оговорили в сотовариществе с ними и последующих пяти человек, которые, переезжая по бытности их на турецкой стороне на здешнюю, в разных местах, как в Польше, чинили многия грабежи и смертоубийства да в прошлом 1783 р. При устье Мертвых Вод кардонных ко-зацких лошадей поворовали, почему вновь за сим отряженная команда, нашед с них Назара Санду-ра, Демьяна Коваленка, он же и Криворотой, в слободе арнаутской Скаржинке Трофима Шепеля, в слободе ж секунд-майора Михалорота, да в Гарду Осипа Заставу и Илью Доманиченко, и забрав их под караул, к нему, господину Янову, представила. Сверх того, прикосновенны в злодеяниях и по-следние два, вышедшие собою сего года в августе месяце из-за турецкой стороны якобы по жела-нию остаться здесь на жительстве: Федор Майданник и Иван Таран, которые и сами о бытности прежде в их шайке на грабительстве, так как и первые, о содействии разных грабительств и напа-дении воровским образом сознано. Показанныя же перешедшия, как оказалось, один убит, сем пойманы, а три с ватагом их Тягуном бежали. И думать, яко они перешли р. Буг по-прежнему, где как показанной походной атаман мене рапортует, что сего месяца 3 числа турецкия две партии, обращаясь по той стороне в искоренении их, нескольких поймав, девяти казнили смертию. Я о всем вышеописанном его светлости высокоповелительному господину генерал-фельдмаршалу и разных

⁴⁷ Селянський рух на Україні: середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 216-218.

орденов кавалеру князю Григорью Александровичу Потемкину донести, и как со оных гайдамак Василей Бурмага, будучи скован руками вместе с оговоренным в грабительстве с Демяном Коваленком, он же и Криворотой, чрез оплошность караульного офицера и по слабости часовых сего месяца против II числа бежали, за что виновники тому подвергнуты суждению. Последния 12 человек к вашему высокородию при сем за караулом для надлежащего поступления по законам препровождаю со взятыми порознь показаниями, с коих усмотреть изволите, что жители тамошние о таковых бродягах, переходящих тайно границу, их только страже, но и никому не извещают, но принимая их, дают убежище, каковое скопище сих злодеев всегда есть в Гарду, который совместно и от стороны турецкой содержится, а по той связи от здешних жителей, обращающихся тамо в рыбной ловле, предузнав о всем, переходят иногда и под видом нашей стороны жителей, что страже пресеч по сим обстоятельствам нет возможности. А потому и прошу вашего высокородия о неприятии переходящих з сопротивной стороны тайно, без сведения состоящих на страже команд, лежащих над р. Бугом селений начальникам учинить предписание.

Есмь в протчем и буду всегда с истинным и совершенным моим к вам почтением вашего высокородия милостиваго государя моего покорнейшим слугою Петр Текелій.

Новомиргород, октября 19 дня 1784 г.
Его высокородию Ивану Максимовичу Синельникову.

References

1. Andriyevskiy, A.A. (1886). Dela, kasayushchiyesya zaporozhtsev, s 1715-1774. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, 14. [in Russian]
2. Andriyevskiy, A.A. (1893). Materialy po istorii Zaporozh'ya i pogranichnykh otnosheniy (1743-1767). *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XVI. [in Russian]
3. Andriyevskiy, A.A. (1894). Materialy po istorii Zaporozh'ya i pogranichnykh otnosheniy (1743-1767). *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XVII. [in Russian]
4. Antonovych, V. (1991). *Pro kozats'ki chasy na Ukrayini*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Arkas, M. (1990). *Istoriya Ukrayiny-Rusi*. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian].
6. *Arkhiv Kosha Novoyi Zaporoz'koyi Sichi. Korpus dokumentiv 1734-1775*. (1998). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Doroshenko, D. (1992). *Narys istoriyi Ukrayiny*. Kyiv: Dniprova khvylya. [in Ukrainian].
8. Golobutskiy, V.A. (1957). *Zaporozhskoye kazachestvo*. Kyiv. [in Russian].
9. *Haydamats'ky rukh na Ukrayini v XVIII stolitti*. (1970). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Holobuts'ky, V.A. (1961). *Zaporiz'ka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannya*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Hrushevs'ky, M. (1913). *Ilyustrovana istoriya Ukrayiny*. Kyiv; Lviv. [in Ukrainian].
12. Efimenko, A. (1905). *Yuzhnaya Rus'*. SPb. [in Russian]
13. K biografii Savvy Chalogo (1892). *Kiyevskaya starina*, 8, 259-262. [in Russian]
14. Kashchenko, A. (1992). *Opovidannya pro slavne viys'ko Zaporiz'ke*. Kyiv: Veselka. [in Ukrainian].
15. Kulakovs'ky, V.M. (1968). *Polum'ya hnyvu narodnoho*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Lola, O.P. (1965). *Haydamats'ky rukh na Ukrayini, 20-60 rr. XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
17. Markevich, N. (1842). *Istoriya Malorossii*. Moskva. [in Russian]
18. Mordovtsev, D. (1870). *Gaydamachina*. SPb. [in Russian]
19. Polons'ka-Vasylenko, N. (1992). *Istoriya Ukrayiny*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Protokol dopytu haydamaky Semena Harkushi (1990). *Ukrayins'ky istorichnyy zhurnal*, 2&10-11. [in Ukrainian].
21. Selyans'ky rukh na Ukrayini: seredyna XVIII – persha chvert' XIX st. (1978). In *Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
22. Shul'gin, A. (1890). Ocherk koliivshchiny po neizdannym i izdannym dokumentam 1768 i blizhayshikh godov. *Kiyevskaya starina*, XXX. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Shcherbina, V. (1891). Savva Chalenko i Ignat Goly. *Kiyevskaya starina*, 10, 119-122. [in Russian].
24. Skal'kovskiy, A. (1885). *Istoriya Novoy Sechi ili poslednego Kosha Zaporozhskogo*. Odessa. [in Russian].
25. Skal'kovskiy, A. (1836). *Khronologicheskoye obozreniye istorii Novorossiyskogo kraya 1730-1823*. Odessa. [in Russian].
26. Yavornyts'ky, D.I. (1990). *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].